

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№3 (540)
травень-червень
2018

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава,
Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков*
(Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська
Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флора* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Рєєнт* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Рєєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №7 від 29.05.2018 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

В.В.Григор'єв
О.М.Донік

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Google Scholar,
Slavic Humanities Index, РИНЦ

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 400 прим. Зам. №97
Підписано до друку 26.06.2018 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Одрін О.** Рабська праця у сільському господарстві Ольвійського поліса: до постановки проблеми 4
- Заяць А. (Львів).** Райці волинських міст XVI – першої половини XVII ст.: чисельність, персоналії, повноваження 23
- Гліва А. (Варшава, Польща).** Асиметричний аспект татарського військового мистецтва (XVII ст.) 46
- Бевзюк Є. (Ужгород).** Матеріальне заохочення слов'янських «будителів» як знаряддя поширення Російською імперією ідеї панславізму (друга половина XIX ст.) 73
- Каліщук О. (Луцьк).** Українсько-литовсько-польський досвід «війни у війні»: спроба компаративного аналізу 92
- Решетченко Д.** Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: передумови реорганізації (1945–1948 рр.) 111

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Синяк І.** Із джерел до історії Коліївщини: протоколи допитів полонених гайдамаків загону Савки Майбороди 124
- Якубець А.** До питання джерельної бази історії радянського повсякдення (на прикладі журналу «Перець») 145

ПЕРСОНАЛІЇ

- Черняхівська О.** Історик і шевченкознавець М.Ткаченко: призабутий ініціатор проекту багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» 154

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- Русина О.** Ще раз про іконографію «Радивіллщини» 1651 р. 176

ПУБЛІКАЦІЇ

Листи Михайла Грушевського до Олафа Брока (<i>вступна стаття й публікація В.Тельвака, Дрогобич</i>)	184
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Федорук Я. На перехресті століть: Ярослав Дашкевич та історичне середовище: Спогади (<i>О.Ясь</i>)	200
Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування і ворожнечі) (<i>В.Шпак</i>)	204
Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті (<i>Є.Ковальов</i>)	207
Заярнюк А. Окреслюючи українське селянство в Габсбурзькій Галичині, 1846–1914 (<i>С.Могильний, Будапешт, Угорщина</i>)	211
Галіцька Б. Польський Дикий Захід: Примусові міграції й культурне освоєння Надodrщини 1945–1948 (<i>І.Коваль-Фучило</i>)	219
Галагіда І. «І вас переслідувати будуть...»: Штрихи до історії репресій проти Української Греко-Католицької Церкви в Польщі у 1944–1957 рр. (<i>В.Мороз, Львів</i>)	225

ХРОНІКА

Волошин Ю. (<i>Полтава</i>). III польсько-українська конференція «Політико-адміністративні, суспільно-економічні та культурно-релігійні зміни в Малопольській провінції ранньомодерного часу»	228
Маньковська Р. Круглий стіл «В'ячеслав Чорновіл: постать на тлі епохи (до 80-річчя від дня народження)»	231
Молчанов В. Всеукраїнська науково-практична конференція «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження-2018»	236

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2017 р.	238
---	-----

УДК 94-051Ткаченко(477)

ОЛЕНА ЧЕРНЯХІВСЬКА

начальниця видавничого відділу,
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
(Київ, Україна), lavralena@ukr.net

ІСТОРИК І ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ М.ТКАЧЕНКО: ПРИЗАБУТИЙ ІНІЦІАТОР ПРОЕКТУ БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Розглядаються певні аспекти біографії доктора історичних наук М.Ткаченка, фахівця з історичної географії, історіографа й шевченкознавця, вихованця Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН, що дають уявлення про його творчий внесок у справу системного вивчення минулого населених пунктів. Базуючись як на опублікованих джерелах, так і на архівному матеріалі, позначено етапи фахового зростання М.Ткаченка. Реалії доби тоталітаризму відбилися й на його кар'єрі: безпідставні арешти та ув'язнення як «контрреволюціонера», звільнення з системи ВУАН як «грушев'янець», ліквідація очолюваної ним Археографічної комісії. У повоєнний період упереджене ставлення з боку директорів Інституту історії АН УРСР М.Петровського та О.Касименка унеможливило проведення М.Ткаченком наукової діяльності у цій установі. Численні праці дослідника, перші з яких було опубліковано ще у середині 1920-х рр., свідчать про широке коло фахових інтересів, передусім у царинах історичної регіоналістики та містознавства. Робиться висновок, що М.Ткаченко своїми працями, ідеями, які висував, стояв у витоків створення багатотомного видання з історії міст і сіл Української РСР. Але незважаючи на солідні напрацювання, знання джерельної бази, численні письмові звернення і пропозиції до інстанцій, відповідальних за розробку концепції й, у подальшому, створення 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», намагання М.Ткаченка безпосередньо повноцінно реалізуватися у цьому проекті так і не було počуто та сприйнято.

Ключові слова: Ткаченко, історична географія, історіографія, шевченкознавство, «Історія міст і сіл Української РСР».

Народився Микола Михайлович Ткаченко 4 січня 1893 р. (23 грудня 1892 р. за ст. ст.) у місті Тальному на Уманщині. 1911 р. закінчив 2-гу чоловічу гімназію в Києві. Він зауважував, що «інтерес до історичних наук утворився у мене за часів перебування у середній школі». Згодом були роки навчання на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира в Києві, де зацікавлення вивченням вітчизняної минувшини поглибилося, зокрема завдяки практичним заняттям з давньої української історії,

які проводив проф. В.Данилевич (1872–1936 рр.)¹. Під його керівництвом М.Ткаченко підготував курсову роботу «Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцевської ревізії», яку було зараховано за дипломну (1916 р.) й десятьма роками по тому у скороченому вигляді надруковано у «Записках Історично-філологічного відділу УАН»².

У 1918 р. молодий фахівець розпочав педагогічну кар'єру – працював у Києві вчителем, завідувачем трудової школи, інспектором трудових шкіл, викладав у Київському ІНО (з 1921/1922 навч. року – асистент кафедри історії України, з 1927 р. викладав історію Росії й (тимчасово) історію революційного руху). Із 1919 р. М.Ткаченко долучився до роботи історичної секції Українського наукового товариства, став штатним співробітником Постійної комісії для складання історично-географічного словника українських земель ВУАН, не полишаючи педагогічної ниви (академічна праця не забезпечувала засобів до існування). У 1923 р., з утворенням у Києві Науково-дослідної кафедри сільськогосподарської економіки почав співпрацювати з нею, а наступного року, коли було організовано Науково-дослідну кафедру історії України під керівництвом акад. М.Грушевського, перейшов туди³.

Майже з першого року створення Української/Всеукраїнської академії наук, Микола Михайлович співпрацював із цією інституцією. Про це свідчать його регулярні наукові реферати/доповіді, що відображали широкий спектр наукових зацікавлень молодого дослідника: «Місто Остер на Чернігівщині» (1919 р.), «Праця Комісії по розбору стародавніх актів» (1923 р.)⁴, «До генези Шевченківських “Тайдамаків”», «З подорожі по Полтавщині (с. Сулимівка та м. Кременчук) та по Катеринославщині», «Міжнародне становище Великого князівства Литовського в кінці XV в.», «Міжнародні зв'язки Великого князівства Литовського в кінці XVI в.», «Наукове розроблення Рум'янцевської ревізії», «Рада Великого князівства Литовського в дипломатичних зносинах з Москвою та Кримом в часи кн. Олександра» (всі 1924 р.), «З одеського наукового життя», «Утворення Нової Сербії на запорозьких землях в 1750-х рр.» (обидві 1925 р.), «Бібліографія праць О.М.Лазаревського», «З нової історіографії Чернігівщини», «Закріплення селян на Лівобережжі в українській історіографії» (всі 1927 р.)⁵, «Археографічні студії В.Антоновича» (1929 р.), «Впливи буржуазної географічної теорії в студіях по вивченню первісного суспільства», «Географічні теорії в справі вивчення доклясового суспільства» (обидві 1931 р.), «Археографічні праці акад. Д.І.Багалія», «Д.І.Багалій як

¹ Автобіографія М.Ткаченка, 11 травня 1927 р. // *Білокінь С.І.* Київська школа акад. М.С.Грушевського // *Український історичний журнал.* – 1996. – №5. – С.116.

² *Ткаченко М.* Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцевською ревізією: Студія з економічного та соціального життя Полтавського Подніпров'я // *Записки історично-філологічного відділу (далі – ЗІФВ) УАН.* – Кн. VII/VIII. – К., 1926. – С.242–308.

³ Автобіографія М.Ткаченка, 11 травня 1927 р. – С.116.

⁴ Перелік доповідей співробітників установ Академії наук України // *Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали / Упор.: В.Г.Шмельов (ст. упор.), В.А.Кучмаренко, О.Г.Луговський та ін.; редкол.: П.С.Сохань (відп. ред.) та ін.* – К., 1993. – С.552.

⁵ Перелік доповідей співробітників установ ВУАН (1924–1928) // *Історія Національної академії наук України 1924–1928: Документи і матеріали / Упор.: В.А.Кучмаренко, О.Г.Луговський та ін.; редкол.: О.С.Онищенко (відп. ред.) та ін.* – К., 1998. – С.726–727.

археограф», «До питання про вивчення та видання матеріалів з історії передкапіталістичних підприємств на Україні», «Критичний розгляд видань Археографічної комісії ВУАН», «Нові форми публікації архівних документів», «Питання ремісництва за часів раннього феодалізму в освітленні буржуазної історіографії», «Погляди на ролю географічного фактора в творах клясиків марксизму» (всі 1932 р.), «Методологічне спрямування щодо видання матеріалів до історії селянської революційної війни 1648 р. на Україні», «Наука Маркса і Енгельса про соціально-економічні формації» (обидві 1933 р.)⁶.

15 травня 1927 р. у будівлі Академії наук за присутності представників УАН, київських ІНО та інституту народного господарства, секції наукових робітників відбувся прилюдний захист промоційної праці М.Ткаченка на тему «Закріплення селян на Лівобережній Україні в XVII ст.». Майже синхронно з успішним захистом керівник Науково-дослідної кафедри історії України акад. М.Грушевський підписав такий відгук:

«Вважаю аспіранта Ткаченка вповні підготованим до перечислення його до наукових співробітників катедри. В ряді праць він виявив як наукову підготовку, так і охоту й здібності до самостійної наукової праці. Промоційна робота його, що [на] правду являється скорше проспектом праці на сю тему, яка може бути здійснена тільки довголітньою працею, в ширших хронологічних рамках (кінчаючи 1730–1740 рр. принаймні), з притягненням неопублікованого ще матер'ялу. Але вона виявляє в авторі і добре літературне підготованне, і цінні самостійні спостереження, які будуть вартою вкладкою в науку, так що як промоційна робота не викликає ніяких сумнівів»⁷.

Так само вважав і керівник аспіранта – проф. О.Грушевський, який у своєму відгуку наголосив, що М.Ткаченко за період перебування на кафедрі виявив у рефератах та під час дискусій ґрунтовне знання джерел із вітчизняної історії й основної наукової літератури, а також продемонстрував уміння вправно методологічно їх використовувати: «В своїй праці “Закріплення селян” він підібрав великий матеріал, почасти недрукований, належним чином систематизував його, притягнув відповідні паралелі та зробив належні висновки. Це все вповні дає привід задля переведення з групи аспірантів до вищої групи»⁸.

Навесні 1928 р. у житті М.Ткаченка сталася подія, що того часу не була рідкістю: 6 березня 1928 р. його заарештували співробітники Київського окружного відділу ДПУ УСРР під час здійснення масової операції проти «української контрреволюції» (за неповними відомостями ДПУ, у 21 із 31 округи республіки було заарештовано 353 особи). Подію зафіксовано того ж дня у щоденникових записах акад. С.Єфремова: «Сьогодні вночі ціла

⁶ Перелік доповідей співробітників установ Всеукраїнської академії наук (1929–1933) // Історія Національної академії наук України 1929–1933 / Упор.: Т.В.Вересовська, В.Г.Врублевський, В.А.Кучмаренко та ін.; редкол.: П.С.Сохань (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – С.481–482.

⁷ Білокінь С.І. Київська школа акад. М.С.Грушевського. – С.123–124.

⁸ Там само. – С.124.

низка арештів поміж українцями (Плевако, Ткаченко, Осьмак, П.Чикаленко та ін.). Що це ще за історія? З подробиць, що ходять поміж людьми, ніхто не може догадатися»⁹. У приватній розмові, описаній «сексотом», С.Єфремов відгукнувся про М.Ткаченка як про «цілком аполітичного історика». 19 березня Сергій Олександрович занотував:

«З приводу недавніх арештів говорять, що сталися вони ніби через те, що в Києві й по інших городах на Україні хтось збирав гроші на пам'ятника Петлюрі. Я вперше про це чую [...]. Єсть і інші чутки. Ніби хлібозаготовча кампанія не повелася і хапають українців, що мають зв'язки з селом, бачучи в них причину невдачі [...]. А втім напевне сказати важко. Про долю арештованих так само. Говорять уже про масове заслання. Все врешті може бути»¹⁰.

Формально історикові інкримінувалися *спроби* здійснення «антирадянського терору, агітації і пропаганди» та *намагання* створити «антирадянську організацію». Такі загальні фрази й, зрештою, безпідставність чекістських закидів в «антирадянщині» зафіксовано тим самим С.Єфремовим 18 квітня 1928 р.:

«Арештованим і досі не дають конкретного обвинувачення. Останні відомості кажуть, що обвинувачують за “перспективну контрреволюцію”. Коли обвинувачені питають, що ж це має визначати, то слідчі одказують: “Та ми знаємо, що з вас людина лояльна, нічого ви лихого не робили; але коли б радянській владі та круто прийшлося, то ви були б проти неї”. Оце й перспективна контрреволюція. Дотепно вигадано»¹¹.

Ув'язнений рішуче відкинув висунуті проти нього обвинувачення й за явив, що вже з останніх курсів університету співчував соціал-демократам, відтоді вважає себе марксистом і «досі як історик працюю марксістським методом і вважаю, що іншого методу бути не може», а також сприймає радянську владу як «найкращу систему державного устрою», а розв'язання нею українського національного питання – майже ідеальним¹².

На явні у справі М.Ткаченка оперативно-чекістські документи мають суперечливий характер з огляду на цілковиту відсутність доказів щодо нього. Так, постанова Київського окрвідділу ДПУ від 6 квітня 1928 р. пропонувала припинити справу за недостатністю доказів. Натомість особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР 25 квітня порушила клопотання перед особливою нарадою при Колегії ОДПУ щодо трирічного табірної терміну для М.Ткаченка. Утім московські чекісти своїм рішенням від 8 жовтня 1928 р.

⁹ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929 / Упор.: О.І.Путро (гол. упор.) та ін.; редкол.: О.С.Онищенко, О.І.Путро, М.І.Панчук та ін. – К., 1997. – С.598.

¹⁰ Там само. – С.600–601.

¹¹ Там само. – С.617.

¹² Київська школа акад. М.С.Грушевського: Микола Ткаченко / Публ. С.І.Білоконя // Український історичний журнал. – 1999. – №5. – С.110.

вирішили застосувати до ув'язненого восьмимісячне позбавлення волі, провадячи відлік із 6 березня ц. р.¹³ На початку грудня 1928 р. М.Ткаченко було звільнено (реабілітовано 1992 р.). Він повернувся до академічної роботи на кафедрі історії України. М.Грушевський не чинив йому жодних перешкод і, навпаки, усіяло демонстрував довіру до колишнього в'язня: вже на початку 1929 р. академік порушив перед Укрнаукою питання щодо поновлення М.Ткаченкові платні та домігся свого¹⁴.

У квітні – травні 1929 р. відбулося київське наукове відрядження львівського учня акад. М.Грушевського – І.Крип'якевича¹⁵. У спогадах останнього, крім прізвищ тогочасних метрів, міститься й лаконічна згадка: «Познайомився я з різними молодими істориками»¹⁶. На думку О.Рубльова, до цих «молодих істориків», безперечно, слід зараховувати і М.Ткаченка, так само, як і значно пізнішу (лист до М.Ткаченка від 29 січня 1964 р.) вдячність львівського історика своєму київському колезі за допомогу в ознайомленні з архівосховищами Києва варто відносити не лише до часів «київського заслання» І.Крип'якевича 1946–1947 рр., а й до першої їх особистої зустрічі навесні 1929 р.

Уже до початку 1930-х рр. в академічних виданнях ВУАН з'явилася друком низка розвідок М.Ткаченка в галузі історичної регіоналістики та історичного містознавства¹⁷. Зокрема свою студію з історії міста Остра XVII–XVIII ст. автор розпочинав із методологічних розмірковувань, згідно з якими дослідження минулого міст провадилося назагал у двох напрямках: вивчення загальних явищ в історії українського міста або ж дослідження окремих міст. До фахівців першого напрямку М.Ткаченко зараховував В.Антоновича, Д.Багалія, М.Владимирського-Буданова, О.Грушевського. Історіографія ж історії окремих міст України, на його думку, значно менш репрезентативна: якщо історію західноукраїнських міст (Львова, Кам'янця-Подільського, Луцька та ін.) представлено поодинокими дослідженнями, то історіографія східноукраїнських міст надто нечисленна. Тим часом історія міст вимагає пильної уваги, щоб проаналізувати розвиток економічного життя й суспільно-політичні умови, які відбивалися на міському соціумі «неоднаково

¹³ Київська школа акад. М.С.Грушевського: Микола Ткаченко. – С.113–118.

¹⁴ Юркова О. Причинок до листування двох учнів Михайла Грушевського: Листи І.П.Крип'якевича до М.М.Ткаченка (1955–1964 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я.Ісаєвич, упор. Ф.Стеблій. – Л., 2001. – С.550; *Його ж.* Ткаченко Микола Михайлович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (гол.) та ін. – Т.10: Т–Я. – К., 2013. – С.101.

¹⁵ Докл. див.: Рубльов О. Іван Петрович: До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.8. – С.757–761.

¹⁶ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // Там само. – С.122.

¹⁷ Див., напр.: Ткаченко М. М[істо] Остер в XVII–XVIII вв.: За Рум'янцівською ревізією та іншими матеріалами // ЗІФВ УАН. – Кн. VI. – К., 1925. – С.151–207; *Його ж.* Канівська сотня Перяславського полку за Рум'янцівською ревізією: Студія з економічного та соціального життя Полтавського Подніпров'я // Там само. – Кн. VII/VIII. – К., 1926. – С.244–308; *Його ж.* Гуманщина в XVI–XVII вв. // Там само. – Кн. XI. – К., 1927. – С.11–40; *Його ж.* Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст. // ЗІФВ ВУАН. – Кн. XXIV. – К., 1929. – С.55–78.

в різних частинах території України». Такі дослідження, крім з'ясування взагалі умов міського життя, мають також окреслити загальні напрями, що ними мало б прямувати подальше «детальніше студіювання українського міста і економічного українського ґрунту загалом»¹⁸.

Згідно з настановами акад. М.Грушевського щодо порайонного дослідження вітчизняної історії, М.Ткаченко віддавав належне географічному чиннику у вітчизняній минувшині загалом й історії населених пунктів України зокрема: «Географічні умови життя українського міста, колонізаційні рухи людности, розвиток економічного життя, політичні явища – всі вони наказують, студіюючи історію українського міста, ділити територію України на певні райони, в залежності від згаданих умов»¹⁹. У 1931 р. вийшла його ґрунтовна праця, присвячена селянству Лівобережної України XVII–XVIII ст.²⁰

У своїй заяві до президії II відділу ВУАН від 17 квітня 1931 р. М.Ткаченко з жалем повідомляв, що змушений залишити штатну посаду в академічній Історично-географічній комісії, де він пропрацював понад десятиліття, у зв'язку з призначенням його керівником Археографічної комісії ВУАН (після ув'язнення попереднього керівничого В.Романовського). Там само він підсумував власний доробок в Історично-географічній комісії:

«За цей час написав я до 1500 словникових статей, виготував матеріали для районних словників історично-географічних Остерщини, Козелеччини, Уманщини, Звенигородщини, Кременчуччини, Київщини, Переяславщини. Почав підготовку монографії «Історія залюднення Брацлавського, Київського, Чернігівського воеводств в першій половині XVII ст. (перед Хмельниччиною)». На цей та ближчі роки Історично-географічна комісія поставила в плян видання низки історично-географічних словників, що пов'язані з тими територіями, над якими я працював»²¹.

М.Ткаченко повідомляв, що закінчив опрацювання монографії «Проблема історично-географічного районування України» та розпочав досліджувати тему «Географічна теорія суспільства в світлі марксизму». У зв'язку із зазначеним він просив залишити його за сумісництвом членом Історично-географічної комісії й дозволити, у вільний від роботи в Археографічній комісії час, «докінчити свої праці з галузі історичної географії (словники іст[орично]-географічні, монографії тощо)»²².

Під керівництвом ученого й за його безпосередньої участі в 1931–1933 рр. Археографічна комісія ВУАН готувала збірки документів «Акти до історії селян», «До питання про вивчення та видання матеріалів з історії передкапіталістичних підприємств на Україні», «Робітничий рух на Україні за часів австро-германської окупації 1918 р.», «Збірник бібліографічних

¹⁸ Ткаченко М. М[істо] Остер в XVII–XVIII вв. ... – С.151.

¹⁹ Там само.

²⁰ Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. – Т.1. – Вип.1. – К., 1931. – 149 с.

²¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф.256. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.1.

²² Там само. – Арк.1 зв.

матеріалів (мемуари, преса) з історії Жовтня та громадянської війни на Україні», «Матеріали з історії селянських воєн в XVII ст.»²³.

Подальшу діяльність було зупинено 1933 р., коли разом з іншими «грушев'янцями» М.Ткаченка у серпні того року було звільнено з системи Академії наук як «класового ворога»²⁴. Так, у звіті про роботу Історичного циклу ВУАН за 1933 р. наголошувалося, що склад науковців установ «в значній мірі залишався засміченим клясово-ворожими нацидемівськими і фашистськими елементами», у повному складі, мовляв, «були засмічені установи Грушевського». Зокрема очільника Археографічної комісії М.Ткаченка зарахували до «нацидемівців з елементами фашизму»²⁵. А незабаром, 13 лютого 1934 р., цю комісію було ліквідовано згідно з рішенням президії ВУАН²⁶.

Справжнього вченого можливо відлучити від академічної роботи, але аж ніяк не від науки. Змінивши фах, М.Ткаченко почав викладати географію у київській середній школі для дорослих №11, де невдовзі зарекомендував себе добрим педагогом. Попри завантаженість і специфічні умови праці, він не полишив наукової стезі: став дійсним членом Всесоюзного географічного товариства при АН СРСР, а наприкінці 1940 р. підготував дослідження, яке мав захистити в Інституті історії України на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук²⁷.

Ішлося про студию «Історично-географічні відомості про місця перебування Т.Г.Шевченка на Україні», яку було підготовлено впродовж 1938–1940 рр. на завдання Інституту української літератури імені Т.Шевченка АН УРСР, старшим науковим співробітником котрого Микола Михайлович став напередодні війни. Уже у цій якості його було евакуйовано спершу у Харків, а невдовзі – в Уфу. У столиці Башкирії М.Ткаченко став науковим співробітником об'єднаного Інституту історії та археології АН УРСР, де 1942 р. і захистив кандидатську дисертацію на згадану тему. Навесні того ж року, за видавничим планом установи, за ним було закріплено підготовку праці «Україна другої половини XVII ст.» обсягом 12 авт. арк. у серії «Нарисів з історії України» (вип.V)²⁸. У 1943 р. кандидат історичних наук М.Ткаченко став членом ученої ради інституту²⁹.

²³ Бібліографію М.Ткаченка див.: Білокінь С.І. Київська школа акад. М.С.Грушевського. – С.127–130.

²⁴ Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.) / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 1999. – С.256; *Ї ж.* Причинок до листування двох учнів Михайла Грушевського... – С.550.

²⁵ Див.: Звіт про роботу Історичного циклу [ВУАН] за 1933 р. // Історія Національної академії наук України 1929–1933: Документи і матеріали. – С.309.

²⁶ Там само. – С.494.

²⁷ Лист директора СШ №11 для дорослих м. Києва Ейдельмана директору Інституту історії АН УРСР, 14 жовтня 1940 р. // ЦДАМЛМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.2–2 зв.

²⁸ Див.: План публікації праць вчених-істориків АН УРСР і пояснювальна записка проф. М.Н.Петровського, подані до відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У, 23 квітня 1942 р. // У ледачах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат.: У 2 ч. / Упор.: Р.Я.Пиріг (кер. кол.), Т.Т.Гриценко, В.М.Мазур, О.С.Рубльов; редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.), Р.Я.Пиріг, О.С.Рубльов (відп. секр.) та ін. – Ч.І (1936–1944 рр.). – К., 1996. – С.107.

²⁹ Див., напр.: Протокол №18 засідання Вченої ради Інституту історії і археології АН УРСР від 25 червня 1943 р. // Там само. – С.120.

9 жовтня 1943 р. на засіданні відділу історії Інституту історії та археології АН УРСР, де був присутній директор установи чл.-кор. АН УРСР Л.Славін³⁰, Миколі Михайловичу затвердили тему докторської дисертації – «Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII ст.»³¹. Отже затвердження теми санкціонувало керівництво інституту, але подія відбулася за відсутності завідувача відділу проф. М.Петровського, котрий перебував у відрядженні. Після повернення Микола Неонович сприйняв цю подію як порушення власних прерогатив. Так, на засіданні відділу 21 жовтня 1943 р. заслуховували звіти співробітників із виконання тематичного плану 1943 р. Тоді між М.Петровським і М.Ткаченком мабуть уперше виникла протокольна зафіксована дискусія щодо виконання планових завдань. Завідувач закинув підлеглому невчасне, на його думку, написання тексту «Нарисів з історії України» (вип. V). Микола Михайлович пояснив, що мав додаткове навантаження по розділах другого тому «Історії України», а також почав працювати над докторською дисертацією. М.Петровський поставив жорстке запитання: «Чому саме зараз виникла така необхідність з дисертацією, що привело до зриву терміну написання “Нарисів”?»). І почув у відповідь не менш категоричне (старший на два роки за М.Петровського М.Ткаченко слушно вважав себе не менш авторитетним ученим, аніж його тодішній керівник): «Це всім відомо, а тому відповідати не буду»³².

І після повернення з евакуації до Києва та відновлення (майже) повноцінного функціонування Інституту історії України ставлення його директора М.Петровського до М.Ткаченка не змінилося на краще. Напевне, тут відіграв роль суб'єктивний фактор. Микола Неонович, як випливає з документів, не користувався належним авторитетом ані в очолюваному ним впродовж п'яти років (1942–1947 рр.) колективі, ані в партійних інстанціях. Людина «непролетарського походження» (з родини священика, сам випускник духовної семінарії) й з іншими «вадами» в біографії та характері, очевидно, до часу влаштувала «директивні органи», уможлиблюючи безперешкодне маніпулювання таким керівником. У цьому ж контексті слід розглядати й обрання М.Петровського 12 лютого 1945 р. членом-кореспондентом АН УРСР³³. Усвідомлюючи «слабкі місця» власної біографії та загальне хитке становище, Микола Неонович завзято «викривав ворогів» у своєму колективі. Отже 6 січня 1947 р. директор Інституту історії України проф. М.Петровський

³⁰ Лазар Мойсейович Славін (1906–1971 рр.) – археолог, канд. іст. наук (1938 р.), доцент (1956 р.), чл.-кор. АН УРСР (1939 р.). Закінчив Ленінградський ун-т (1928 р.). Із 1939 р. працював в Інституті археології АН УРСР (директор у 1939–1941, 1944–1945 рр.; заст. директора в 1938, 1946–1951 рр.). Учений секретар відділу суспільних наук АН УРСР (1939–1946 рр.). Із 1970 р. – зав. відділу античної археології. Одночасно в 1945–1970 рр. – зав. каф. археології та музеєзнавства Київського держ. ун-ту. Керував роботою з вивчення пам'яток античного періоду Північного Причорномор'я, очолював історико-археологічний заповідник «Ольвія» (1938–1971 рр.).

³¹ Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ІУ НАН України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.24.

³² Там само. – Арк.27.

³³ Коваль М.В. Інститут історії України НАН України: Перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // У лецатах тоталітаризму... – Ч.І. – С.22.

підписав такий наказ: «Виконуючого обов'язки старшого наукового робітника М.М.Ткаченка за систематичне невиконання роботи по тематичному плану інституту (за час свого перебування в інституті з 1942 р. т. Ткаченко не виконав жодної праці по тематичному плану) з роботи в інституті з 7 січня 1947 р. звільнити»³⁴.

Уважаючи таке рішення керівника установи необґрунтованим, Микола Михайлович звернувся із заявами до партбюро АН УРСР (8 січня 1947 р.), бюро відділу суспільних наук АН УРСР (9 січня) та президента АН УРСР акад. О.Палладіна (25 січня). Так, у зверненні до останнього М.Ткаченко оскаржував безпідставне, як на його думку, звільнення з академічної роботи: «Я звертаюсь до Вас, Олександрє Володимировичу, з проханням розглянути справу з несправедливим звільненням мене з Інституту історії України і захистити мою наукову роботу та мене від незаслуженого ставлення директора інституту, проф. М.Петровського»³⁵. Він наголошував:

«Я – старий науковий робітник, маю більш 60 наукових опублікованих робіт. З них більш 20 було надруковано в роки Великої Вітчизняної війни. Крім цього, я написав 6 великих монографічних робіт, з них 4 – протягом 1942–1946 рр. за планом інституту. Одна з них – розділ з II тому “Історії України” – розміром більш 15 друк. арк. – здобули позитивну оцінку рецензента і були передані інститутом до друку. Уривок з другої монографічної роботи, опублікований в “Наукових записках” інституту, дістав позитивну оцінку на сторінках “Историческо-го журнала” (1944 р., №9, с.100)»³⁶.

Заявник так пояснював упереджене ставлення до себе з боку очільника Інституту історії України:

«Йому не сподобалась моя наукова активність ще під час перебування в Уфі, коли я виступав неодноразово з доповідями на сесіях відділу суспільних наук»³⁷. Особливо не сподобалось проф. М.Петровському те, що я за порадою в Москві акад. В.Пічєги і акад. Б.Грекова став працювати над докторською дисертацією. Оскільки я не порадився з проф. М.Петровським, то опрацювання цієї роботи зустрінуло зі сторони його неприхильне ставлення і перешкоди. Проф. М.Петровський не раз в своїх виступах прямо чи посередньо намагався дискредитувати мою роботу, особливо коли я виступав з деякими критичними зауваженнями. Я не буду перераховувати всіх цих фактів переслідувань директора та на створення нервової напруженої атмосфери для моєї наукової роботи. Це можуть ствердити т[овариші] М.Супруненко, М.Рубач, К.Гуслистый, старші

³⁴ НА ІУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.4. 6 січня Микола Михайлович розписався щодо доведення до його відома цього наказу.

³⁵ ЦДАМЛІМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.9.

³⁶ Там само. Див.: *Ткаченко М.* Повстання в Києві в 1068–1069 рр. // Наукові записки. – [Уфа], 1943. – С.140–152 (розділ із більшої праці «Народні повстання в Київській Русі»).

³⁷ Див., напр.: *Ткаченко М.* Шевченко-мандрівник // Праці січневої сесії Академії наук УРСР. – Т.1: Доповіді Відділу суспільних наук. – Уфа, 1942. – С.81–100 [Записки Відділу суспільних наук АН УРСР. – 1942. – №1].

наукові співробітники інституту. Я зараз лише зазначу, що протягом 1944–1946 рр. М.Петровський систематично загрожував мене звільнити з роботи. В минулому 1946 р. він спеціально викликав мене і вимагав, щоб я йому подав заяву про свій уход з інституту, загрожуючи різними неприємностями. Тепер він це здійснив, видавши наказ про моє звільнення з інституту за систематичне невиконання тематичного плану з 7/І 1947 р. (наказ №3). Це було зроблено в той час, коли за видавничим планом інституту мали друкуватись три мої роботи – одна в 12 др. арк., друга – у 18 др. арк., третя – більш 15 др. арк.»³⁸.

Насамкінець у своїй заяві М.Ткаченко просив поновити його на науковій посаді в Інституті історії України: «Звертаючись до Вас, Олександр Володимировичу, з цим своїм проханням, я прошу поновити мене на роботі в інституті і дати можливість мені, що здобув завдяки радянській владі чималі наукові знання, працювати далі, по мірі своїх сил і можливостей»³⁹.

У чернетці листа до партбюро АН УРСР від 8 січня 1947 р. М.Ткаченко докладніше пояснював мотивацію ворожого ставлення до себе директора інституту (курсив наш – О.Ч.):

«Проф. М.Петровський особливо посилив свої загрози про моє звільнення після того, коли в 1944 р. я в докторській дисертації зробив ряд критичних зауважень щодо роботи проф. М.Петровського⁴⁰. Проф. М.Петровський – учень М.Грушевського і зараз, уживаючи захід щодо мого звільнення, фактично розправляється зі мною, як колись М.Грушевський розправлявся з “неугодними” для його особами»⁴¹.

Останнє речення заявник невдовзі викреслив, очевидно, збагнувши недоречність цього аргументу, оскільки й сам був учнем М.Грушевського (попри те, що фактичним керівником аспіранта М.Ткаченка був брат очільника історичних установ ВУАН – Олександр Сергійович Грушевський)⁴².

Однак М.Ткаченко так і не домогся відновлення на посаді. 7 квітня 1947 р. М.Петровський, на підставі розпорядження президента АН акад. О.Палладіна від 3 квітня, дав указівку головному бухгалтерові інституту видати звільненому з 7 січня кандидатові історичних наук М.Ткаченку належну йому заробітну плату, продуктову картку й лімітну книжку⁴³. 21 травня 1947 р., щоправда, Микола Неонович змушений був змінити власний наказ від 6 січня, надавши йому м'якшого формулювання – М.Ткаченка звільняли з установи «згідно власної заяви» від 17 травня того ж року⁴⁴.

³⁸ ЦДАМЛІМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.9–9 зв.

³⁹ Там само. – Арк.9 зв.

⁴⁰ Мається на увазі праця: *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.) / Відп. ред. С.М.Белоусов. – К., 1940. – 268 с. [Нариси з історії України, вип.4].

⁴¹ ЦДАМЛІМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.8 зв.

⁴² *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України... – С.352.

⁴³ НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.44.

⁴⁴ Там само. – Арк.59.

Після звільнення М.Ткаченко працював на наукових посадах в Інституті історії й теорії архітектури Академії архітектури УРСР (1947–1952 рр.), де продовжував займатися містознавчою проблематикою. Так, у співпраці з О.Тихоновичем він підготував дослідження «Древній Київ-град», де висвяно план та характер забудови давнього Києва XI–XII ст. на підґрунті архівних джерел і свіжих археологічних, а також топографічних даних, що дозволило відкоригувати гіпотезу про первинну забудову міста⁴⁵.

11 травня 1949 р. відбулося засідання бюро відділу суспільних наук АН УРСР. Четвертим пунктом порядку денного стояло питання «Про утворення при відділі Комісії для вивчення міст УРСР». Доповідав заступник директора Інституту археології АН УРСР Л.Славін, який, зокрема, наголосив на необхідності утворення при відділі Комісії для вивчення міст УРСР, на яку треба було б покласти обов'язки виконання доручень Президії Верховної Ради УРСР щодо вивчення міст. В обговоренні виступили голова відділу суспільних наук, дійсний член АН УРСР М.Птуха та заступник директора Інституту історії України АН УРСР із наукової роботи Ф.Лось⁴⁶.

Було ухвалено створити при відділі суспільних наук АН УРСР Комісію для вивчення міст УРСР із завданнями: а) виконувати відповідні доручення Президії Верховної Ради УРСР; б) упродовж 1949 р. підготувати проект комплексного дослідження міст України. До комісії мали ввійти представники академічних установ: від Інституту історії України – Д.Мишко (голова комісії) та К.Гуслистый; від Інституту мовознавства – В.Ільїн; від Інституту археології – Л.Дмиров; Інститут української літератури імені Т.Шевченка мав репрезентувати Д.Косарик; Інститут економіки – П.Пустоход. Було вирішено «запросити до участі в роботі комісії канд. істор. наук тов. М.М.Ткаченка (Академія архітектури)»⁴⁷. 30 березня 1949 р. дійсний член АН УРСР М.Птуха підписав листа, адресованого Миколі Михайловичу, із проханням повідомити своє ставлення щодо участі в роботі цієї комісії⁴⁸. Згоду було отримано. А 22 жовтня 1949 р. в республіканському офіційному друкованому органі – газеті «Радянська Україна» – вийшла стаття М.Ткаченка «Написати історію наших міст і сіл», автор якої оприлюднив рішення щодо створення академічної Комісії для вивчення міст УРСР⁴⁹.

На початку публікації містилася обов'язкова як на ті часи радянська пропагандистська риторика – мовляв, за роки більшовицької адміністрації в нашій країні вирости численні нові міста, а старі отримали нове дихання... Далі автор ставив питання: «Чи вивчається історія наших міст? На жаль, науково-дослідні заклади не приділяють цьому належної уваги». Він далі

⁴⁵ План впровадження наукових і творчих робіт Інституту історії і теорії архітектури АА УРСР на 1950 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4802. – Оп.3. – Спр.5. – Арк.28 зв.).

⁴⁶ Витяг з протоколу №8 засідання бюро відділу суспільних наук АН УРСР від 11 травня 1949 р. // ЦДАМЛІМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.11.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. – Арк.12.

⁴⁹ *Ткаченко М.* Написати історію наших міст і сіл // Радянська Україна. – 1949. – 22 жовтня. – №250. – С.3.

зазначав, що Академія архітектури СРСР останнім часом звернулася до вивчення архітектури радянських міст, зокрема було опубліковано історико-архітектурні нариси з історії Москви, Сталінграда, Свердловська, Єревана, Уфи, Харкова, Києва та ін. Наголос у цих виданнях робився на характеристиці досягнень у розвитку архітектурного будівництва після «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Однак, зауважував М.Ткаченко, «ця серія видань охоплює лише частину питань з історії міст»⁵⁰. Він нагадував, що в довоєнний період у республіці існувала спеціальна комісія, котра займалася вивченням «найбільш визначних місць на Україні», було опрацьовано план видання збірників, зібрано чималий матеріал. Але цю важливу й корисну роботу обірвала війна.

У повоєнний час, констатував автор, «досі не створено наукової організації, яка б знов розгорнула вивчення міст і сіл України», у деяких областях республіки такі дослідження провадяться лише окремими ентузіастами. Тому слід усіляко вітати ініціативу президії АН УРСР, яка «вирішила створити комісію по вивченню історії міст і сіл України». Публікацію завершував заклик не зупинятися лише на «вивченні» й накопиченні відповідного матеріалу: «Треба написати історію наших міст і сіл, залучивши для цього необхідні наукові кадри»⁵¹.

У 1951 р. М.Ткаченко спробував поновитися на посаді в Інституті історії України, але невдало. На заваді став уже новий директор установи (1947–1964 рр.) О.Касименко, з яким також відносини не склалися із самого початку. «Касименко був проти. О.К.Касименко мав в Інституті свою групу прибічників, і, мабуть: ці прибічники порадили мене не приймати до Інституту»⁵², – згадував Микола Михайлович. Того ж 1951 р. з'явилася позитивна рецензія М.Ткаченка на першу монографію свого земляка, черкашанина Івана Олександровича Гуржія (1915–1971 рр.), одного з найбільш перспективних молодих співробітників Інституту історії України⁵³.

1 листопада 1952 р. М.Ткаченка було зараховано у штат Інституту літератури імені Т.Шевченка АН УРСР старшим науковим співробітником відділу шевченкознавства.

8 жовтня 1958 р. він звернувся з доповідною запискою до голови бюро відділу суспільних наук АН УРСР О.Короїда⁵⁴. На підставі контент-аналізу матеріалів республіканської «Робітничої газети», автор звернення констатував

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² *Ткаченко М.М.* Третій період перебування в Академії наук УРСР [Спогади, 1952–1956 рр.] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.113. – №18. – Арк.4 зв. – 5.

⁵³ Див.: *Шамара С.О.* Маловідома рецензія Миколи Михайловича Ткаченка на першу монографію Івана Олександровича Гуржія // Гуржіївські історичні читання: Матеріали конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження члена-кореспондента АН УРСР Івана Олександровича Гуржія / Редкол.: В.А.Смолій, В.Т.Поліщук (гол. редактори) та ін. – Черкаси; К., 2006. – С.76–82.

⁵⁴ Олексій Степанович Короїд (1911–1988 рр.) – партійний функціонер, економіст; канд. економ. наук (1949 р.), проф., чл.-кор. АН УРСР (1961 р.). У 1957–1963 рр. – голова відділу суспільних наук АН УРСР.

те, що лише у цьому друкованому органі (як, зрештою, і в багатьох подібних) наявні численні інформаційні повідомлення щодо зацікавлення минулим рідного краю й написання історії населених пунктів України.

«Треба сказати, – наголошував М.Ткаченко, – що ця важлива справа на місцях ще не організована і не має належного наукового керівництва і підтримки, хоча на місцях вже є належні кадри. Нема також відповідної допомоги і від видавництва. Історії міст на Україні по цей час приділено ще мало уваги. Якщо в усьому Радянському Союзі за три останні роки з'явилося в друку 80 книг з історії міст (серед них монументальні роботи з історії Москви, Ленінграда), то на радянській Україні надруковано менш десятка»⁵⁵.

М.Ткаченко нагадував, що ініційоване ним питання відносно написання історії міст і сіл України «неодноразово в різних формах порушувалось в Академії АН УРСР», а він особисто був причетний до цих проектів як керівник Археографічної комісії 1931–1933 рр. і співробітник повоєнної Комісії для вивчення міст УРСР. Щодо останньої лаконічно зауважував, що «вона проіснувала недовго, бо її робота була неправильно організована»⁵⁶. Насамкінець автор доповідної висловлював низку практичних рекомендацій і побажань із приводу належного науково-організаційного забезпечення комплексного проекту вивчення історії міст і сіл республіки:

«Всі наведені нами відомості свідчать, що необхідно роботу по історії міст, сіл, фабрик і заводів організувати в Академії наук в такій формі, щоб можна було б на місцях допомогти там, де ця робота вже почалася, і організувати її там, де вона ще не починалась [...]. В Академії наук слід мати спеціальний штат кваліфікованих наукових робітників різних спеціальностей, які могли б оказати конкретну допомогу чи самі взяти участь в тій чи іншій роботі. Також необхідно забезпечити належне оперативне керівництво»⁵⁷.

Принагідно відзначимо, що з кінця 1950-х рр. і до останніх місяців життя М.Ткаченко був активним дописувачем «Українського історичного журналу», періодично публікував у ньому власні рецензії на праці колег та розвідки⁵⁸.

29 травня 1962 р., після тривалої підготовчої роботи, було ухвалено постанову ЦК КПУ «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»

⁵⁵ Лист М.Ткаченка до голови бюро відділу суспільних наук АН УРСР, 8 жовтня 1958 р. // ЦДАМЛМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.5–6.

⁵⁶ Там само. – Арк.6.

⁵⁷ Там само. – Арк.7.

⁵⁸ Див., напр.: *Ткаченко М.М.* Путівник по пам'ятних місцях Київщини [Рец. на кн.: Пам'ятні місця Київської області. – К., 1958] // Український історичний журнал. – 1959. – №6. – С.151–152; *Його ж.* До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Там само. – 1964. – №1. – С.77–81; *Його ж.* [Рец.] *Нудьга Г.* Листування запорожців з турецьким султаном. – К., 1963 // Там само. – №4. – С.145–146; *Його ж.* [Рец.] *Слабеев І.С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. – К., 1964 // Там само. – 1965. – №2. – С.137–138.

на громадських засадах до 50-річчя «Великої Жовтневої соціалістичної революції»⁵⁹.

17 червня 1962 р. М.Ткаченко занотував у щоденнику: «В газеті “Рад[янська] Україна” надруковано повідомлення про організацію видання “Історії міст та сіл на Україні” з ініціативи Арх[івного] упр[авління] УРСР⁶⁰. Нарешті моя боротьба за організацію такого видання закінчилась успішно. Писав статті в газетах, подавав з приводу цього доповідну записку до бюро відділу суспільних наук АН УРСР»⁶¹. Очевидно, після того Микола Михайлович мав розмову з директором Інституту історії щодо переведення/повернення до цієї академічної установи і своєї безпосередньої участі в розгортанні роботи над багатотомником з історії міст і сіл республіки. Однак справа вкотре загальмувалася. 31 грудня 1962 р. він занотував: «Останній день – 1962 р.; вийшов мій “Літопис [життя і творчості Т.Шевченка]”; бюро [відділу] суспільних наук затримало захист моєї дисертації, [О.] Касименко щось крутить з переходом в Інститут історії. Якись сили тут ховаються, щоб не пускати мене вперед. Треба далі не спиняти боротьби»⁶².

11 листопада 1963 р. М.Ткаченко написав голові головної редколегії видання, заступникові голови Ради Міністрів УРСР П.Троньку: «Глибокошановний Петре Тимофійовичу! Я дозволяю собі звернутися до Вас з цим листом у зв'язку з тим, що Ви очолюєте й керуєте великою, цікавою й дуже складною роботою з написання історії міст і сіл»⁶³. Далі стисло викладалася наукова

⁵⁹ Історіографію проекту «Історія міст і сіл Української РСР» представлено низкою праць вітчизняних дослідників. Див., напр.: *Кондрацький А.А.* Історико-географічні аспекти багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР» // Український історико-географічний збірник / Редкол.: І.О.Гуржій (відп. ред.) та ін. – Вип.2. – К., 1972. – С.36–37; *Тронько П.Т.* Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сёл Украинской ССР» в 26 т. – К., 1981. – 128 с.; *Його ж.* Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2001. – 49 с.; *Його ж.* Краєзнавство України: здобутки і проблеми (до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). – К., 2003. – С.54–55; *Бездрабко В.* Археологія й «Історія міст і сіл Української РСР»: історія написання (на прикладі досвіду Хмельницького облдержархіву) // Славути і Славутичина: минуле і сучасне. – Славути, 2003. – С.75–86; *Бажан О.* Краєзнавча енциклопедія України (до 50-річчя ухвалення постанови ЦК КПУ «Про видання “Історії міст і сіл Української РСР”») // Краєзнавство. – 2012. – №3. – С.26–31; *Черняхівська О.* До передісторії вітчизняної історичної урбаністики: містознавство у багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР» // Регіональна історія України / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.), Я.Верменич (відп. ред.) та ін. – Вип.9: До 100-річчя від дня народження академіка НАН України П.Т.Тронька. – К., 2015. – С.277–300; *Її ж.* Щодо виникнення задуму створення унікальної вітчизняної багатотомної містознавчої енциклопедії «Історія міст і сіл Української РСР» // Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України: III Краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька: Зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 12 листопада 2015 р. – К., 2015. – С.227–235; *Її ж.* Між оптимізмом та скепсисом: проєкт «Історії міст і сіл Української РСР» у листуванні Ярослава Дашкевича з Іваном Бутичем (1961–1981) // Регіональна історія України. – Вип.10: До 80-річчя Інституту історії України НАН України. – К., 2016. – С.231–248; *Її ж.* На посаді заступника Головного редактора УРЕ: внесок Олександра Касименка у підготовку багатотомної «Історії міст і сіл УРСР» // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах: Мат. Всеукр. наук. конф., присвяченої 25-річчю Незалежності України, 29–30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ. – Ч.ІІ. – Дніпропетровськ, 2016. – С.61–63.

⁶⁰ Див.: «Історія міст і сіл Української РСР» // Радянська Україна. – 1962. – 17 червня. – №141. – С.3.

⁶¹ *Ткаченко М.М.* Щоденник (25 лютого 1958 р. – 10 червня 1964 р.) // ЦДАМЛМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.58.

⁶² Там само. – Арк.66.

⁶³ Лист М.Ткаченка голові Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР»

біографія автора звернення: багаторічна праця в Історично-географічній комісії ВУАН, наявність у нього солідної кількості статей з історії населених пунктів, згадувалася робота в академічній Комісії з історії міст УРСР 1949 р., а також тогорічна стаття в «Радянській Україні» (22 жовтня) «Написати історію наших міст і сіл». Микола Михайлович інформував, що відтоді до нього неодноразово «зверталися за консультаціями при написанні історії міст окремі товариші, які цікавилися цим питанням».

Останній фразі слід приділити більш детальну увагу. Справа в тому, що М.Ткаченко написав рецензію на перший том історії Москви⁶⁴ й, базуючись на російському досвіді створення видання, у 1954 р. подав до бюро відділу суспільних наук АН УРСР доповідну записку щодо підготовки п'ятитомної «Історії Києва»⁶⁵ та, відповідно, мав розмову з директором Інституту історії О.Касименком. Утім на ініціатора проекту київського п'ятитомника чекала чергова особиста поразка. У мемуарних нотатках М.Ткаченка зазначено з цього приводу:

«1954 р. – 300 років з часу воз[з]'єднання України з Росією – відзнамену[вав]ся великою активністю наукових кіл та громадськості [...]. Я написав статтю до газети “Правда України” про роль народних мас в роки визвольної війни 1648–1654 рр. Крім того, порушив клопотання у зв'язку з тим, що Київ було нагороджено постановою уряду орденом Леніна, про написання історії Києва у п'яти томах (на зразок історії Москви та Ленінграда). Я тоді цікавився цими виданнями і написав рецензію на перший том “Истории Москвы”.

Мій проект не було здійснено. [І.] Білодід, якому як голові відділу суспільних наук я передав заяву, переслав її Касименку, а той по-свому скомбінував, спочатку викликав мене і казав, що краще зробити однотомник, але виявилось далі, що історію Києва ніяк не можна укласти в один том. Тому він спланував її на два томи – склав колегію редакційну з своїх людей – [О.] Парасунька, [В.] Голобуцького, [І.] Слабеева, [П.] Гудзенка та інших, які ніколи не займалися історією Києва. За наказом Касименка стали спеціалістами. Мене не запросили»⁶⁶.

Однак у передмові до першого тому двотомника «Історія Києва» М.Ткаченка все ж згадали – у скромнішому, ніж того бажав ініціатор видання, форматі. Там зазначено, що в підготовці книжки взяли участь наукові співробітники академічних інститутів історії, археології, мистецтвознавства, фольклору та етнографії, викладачі Київського державного університету ім. Т.Шевченка, Інституту теорії та історії архітектури Академії будівництва й архітектури УРСР, працівники інших наукових установ. Серед останніх згадували П.Тронька (секретаря

П.Т.Троньку, 11 листопада 1963 р. // Там само. – Спр.40. – Арк.4.

⁶⁴ Див.: Ткаченко Н. [Рец.] История Москвы: В 6 т. – Т.1: Период феодализма. – Москва, 1952 // Правда Украины. – 1953. – 7 июля.

⁶⁵ Лист М.Ткаченка голові Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» П.Т.Троньку, 11 листопада 1963 р. // ЦДАМЛІМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.3–4.

⁶⁶ Ткаченко М.М. Третій період перебування в Академії наук УРСР // ІР НБУВ. – Ф.113. – №18. – Арк.4 зв. – 5. Див. також: Історія Києва: В 2 т. / Гол. ред. О.А.Парасунько, І.С.Слабеев (секр.), П.Т.Тронько. – Т.2. – К., 1959. – 947 с.

Київського обласного комітету КП України (1952–1961 рр.)). У переліку авторів першого тому «Історії Києва» був і Микола Михайлович Ткаченко, але лише як один із трьох авторів – співробітників Інституту літератури імені Т.Шевченка АН УРСР: Л.Коваленко, О.Кудін, М.Ткаченко⁶⁷. Отже останнього так і не запросили до складу редакційної колеї, а обмежили його участь у проекті авторством трьох невеликих параграфів історико-літературознавчого змісту⁶⁸.

Очевидно, що в листі до П.Тронька від 11 листопада 1963 р. М.Ткаченко не переповідав усіх перипетій нереалізації власної ідеї з київським п'ятитомником, але обмежився лише лаконічною згадкою про власну ініціативу у цій справі. Микола Михайлович писав, певно розраховуючи долучитися до роботи щойно створеного у вересні 1963 р. у структурі Інституту історії АН УРСР відділу історії міст і сіл:

«Я звертаюся до Вас, Петре Тимофійовичу, з проханням використати мій великий науковий, організаційний і життєвий досвід для такої важливої справи, як написання історії сіл і міст. Я – особа для Вас невідома. Праці мої з історії сіл і міст використовувалися в Інституті мовознавства АН УРСР. Про них знає віце-президент АН УРСР академік І.К.Білодід. Вони відомі члену-кореспонденту АН УРСР І.О.Гуржію й ряду співробітників Інституту історії АН УРСР»⁶⁹.

16 січня 1964 р. нарешті відбувся захист докторської дисертації М.Ткаченка на тему «Нариси з історії селян Лівобережної України XVII ст.». Він наполегливо йшов до отримання вищого наукового ступеня понад 20 років. У привітанні зі Львова від 29 січня акад. І.Крип'якевич писав:

«Вельмишановний Миколо Михайловичу! Від душі, дорогий Докторе, вітаю Вас з успішним закінченням захисту. Цей науковий ступінь належався Вам вже давно, як одному з юніорів нашої історіографії, але, на жаль, Ви не знаходили справедливої оцінки у молодшого покоління істориків. Я особисто згадую і завжди згадуватиму Вашу цінну допомогу, яку Ви дали мені під час мого перебування у Києві своїми інформаціями про київські архіви, які Ви знаєте найкраще з усіх дослідників давніх періодів [...]. Даючи рецензію на Вашу дисертацію, я тільки частково сплатив мій борг вдячності для Вас. Щиро бажаю Вам дальших творчих успіхів і в першу чергу публікації Вашої важливої роботи»⁷⁰.

28 березня 1964 р. уже доктор історичних наук М.Ткаченко занотував передісторію своєї чергової невдалої спроби налагодити контакт із головною

⁶⁷ Передмова // Історія Києва: В 2 т. – Т.1. – К., 1959. – С.7.

⁶⁸ Див.: Ткаченко М.М. Розвиток культури і науки в Києві в першій половині XIX ст.: Літературне життя // Там само. – С.344–352; Його ж. Розвиток культури і науки [в Києві] в другій половині XIX ст.: Літературне життя // Там само. – С.490–500; Його ж. Розвиток культури і науки в Києві [у період імперіалізму]: Література // Там само. – С.711–724.

⁶⁹ Лист М.Ткаченка голові Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» П.Т.Троньку, 11 листопада 1963 р. // ЦДАМЛМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.4–4 зв.

⁷⁰ Юркова О. Причинок до листування двох учнів Михайла Грушевського... – С.554.

редколегією «Історії міст і сіл Української РСР», її очільником і керівником Інституту історії АН УРСР, із болем відмічаючи брак виховання й некомпетентність своїх візаві:

«У грудні 1963 р. надіслав листа П.Т.Троньку з приводу міст та сіл. Він відповіді не надіслав. На днях бачив його на засіданні в Інституті історії, запитав, чи одержав він листа і чому нема відповіді. Він лише сказав, що тут він не винуватий, а винуваті його помічники. Він навіть не спитав фамілії того, хто з ним розмовляє. П.Тронько – 35–40 рр., заступник голови Ради Міністрів УРСР. Очевидно, у нього це – система такого ставлення до звичайних відвідувачів. Йому доручена така важлива справа, як керівництво роботою по написанню історії міст та сіл. Він у цьому нічого не розуміє, але лише формально ставиться. Так само цієї справи і не розуміє директор Інституту історії Касименко, хоча весь час кричить про важливе значення цієї справи»⁷¹.

Зрештою не тільки Микола Михайлович наразився на формально-бюрократичне ставлення до власних звернень із боку вищих республіканських чи академічних апаратників. Так, наприклад, 29 травня 1963 р. мешканець Золотоноші, колишній працівник Публічної бібліотеки УРСР В.Лубківський написав листа заступникові голови Ради Міністрів УРСР П.Тронькові: «Шановний тов. Тронько! Звертаюсь до Вас як до головного редактора редколегії “Історії міст і сіл України”. Три місяці тому назад я в “Літературну Україну” відправив “Думки з приводу написання “Історії міст і сіл України”», але, як кажуть, – “ні привіту, ні одвіту”»⁷². Автор листа упродовж багатьох років збирав матеріали з бібліографії, картографії й топоніміки населених пунктів республіки та пропонував використати його 25-річний досвід при підготовці «Історії міст і сіл УРСР». Реакції на це звернення в архівних документах нам виявити не вдалося.

Більш наполегливим був доцент кафедри марксизму-ленінізму Білоцерківського сільськогосподарського інституту О.Павловський, який 6 січня 1964 р. звернувся до П.Тронька з листом:

«Шановний Петро Тимофійович! Дуже прошу Вас, як головного редактора “Історії міст і сіл Української РСР”, прийняти мене в справі історії м. Біла Церква.

Я декілька разів намагався бути у Вас по цій справі, але все невдало. Тепер чекати вже не можна, тому дуже прошу Вас призначити мені час прийому і, якщо можливо, викликати мене по цій справі. З повагою, О.Павловський»⁷³.

На цей раз П.Тронько дав 13 січня письмове доручення своєму помічникові Т.Тарасенку запросити О.Павловського для розмови. Відбулася зустріч,

⁷¹ *Ткаченко М.М.* Щоденник (25 лютого 1958 р. – 10 червня 1964 р.) // ЦДАМЛІМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.99 зв. – 100.

⁷² ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.10. – Спр.2379. – Арк.3.

⁷³ Там само. – Спр.3534. – Арк.1.

де було досягнуто домовленості вирішувати всі питання, пов'язані з написанням історії Білої Церкви, із відповідною обласною комісією з підготовки історії міст і сіл⁷⁴.

13 травня 1964 р. М.Ткаченко звернувся з черговим листом до керівника Інституту історії АН УРСР О.Касименка, в якому йшлося про невдачу спробу Миколи Михайловича, попри формальне сприяння дирекції установи, долучитися до підготовки багатотомника з історії населених пунктів республіки:

«Вельмишановний Олександр Карповичу! Приблизно місяць тому я заходив за Вашим запрошенням до Вас в справі виконання на громадських засадах мого досвіду щодо написання історії міст і сіл. Ви вітали мою ініціативу і казали, що буде багато роботи щодо написання рецензій, доручили взятись за підготовку до складання теоретичного збірника по згаданій проблемі, казали, що дасте належні вказівки т. О.А.Парасуньку⁷⁵ в справі притягнення мене до роботи. Я після розмови з Вами, приблизно через тиждень – два, двічі заходив до О.А.Парасунька⁷⁶.

Утім розмова з Онуфрієм Арсеновичем не склалася. За словами М.Ткаченка, очільник відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР «поставився з холодком до того, коли я розповів про розмову з Вами (тобто О.Касименком – О.Ч.), ніяких доручень не давав і не показав тих матеріалів, які мені потрібно було б поглянути для підготовки збірника». А невдовзі, як переказували Миколі Михайловичу, О.Парасунько зневажливо кинув на адресу старшого колеги: «Він – феодал»: «Це, мабуть, було причиною, чому т. Парасунько утримався від притягнення мене на громадських началах до роботи. Я, звичайно, не можу сперечатися з авторитетом т. Парасунько, але знаю, що консультантами по окремих областях за Вашим наказом визначені “феодалі” (В.А.Дядиченко, О.С.Компан, Д.І.Мишко та ін.)»⁷⁷.

Насамкінець представник старшої генерації вітчизняних істориків, дослідник із сорокарічним стажем наукової роботи інформував керівника Інституту історії: «В зв'язку з таким ставленням т. Парасунька до моєї кандидатури, довожу до Вашого відому, що Ваше доручення по складанню теоретичного збірника по темі “Історія міст і сіл» виконати не можу»⁷⁸. На чернетці листа М.Ткаченко залишив помітку: «Відповіді не одержав».

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Онуфрій Арсенович Парасунько (1913–1992 рр.) – дослідник історії України другої половини XIX – початку XX ст. Закінчив юридичний факультет Київського державного університету (1940 р.). У 1949–1971 рр. працював в Інституті історії АН УРСР: старший науковий співробітник відділу історії капіталізму (1949–1963, 1967–1971 рр.), завідувач відділу історії міст і сіл УРСР (1963–1967 рр.). У 1971–1992 рр. – завідувач кафедри історії СРСР Київського державного інституту культури. Докторська дисертація (за монографією) «Положення и борьба рабочего класса Украины (60–90-е гг. XIX в.)» (1963 р.). Професор (1966 р.).

⁷⁶ Лист М.М.Ткаченко до О.К.Касименка, 13 травня 1964 р. // ЦДАМЛІМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.6.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само.

У листі до Миколи Михайловича від 18 березня 1965 р. професор Київського державного університету М.Марченко⁷⁹ інформував свого старшого колегу щодо лобювання його інтересів перед очільником багатотомника з історії міст і сіл:

«Я хотів би зустрітись з Вами з приводу ще одно[го] Вашого особистого інтересу – відносно роботи в Інституті історії. Невдавано я мав нагоду говорити з Петром Тимофійовичем Троньком. Він – головний редактор майбутнього видання “Історії міст і сіл”. Я йому сказав, що, на жаль, таких знавців історії сіл і бібліографів, як Ви, до того ж доктора історичних наук, не використовують належним чином. Думаю, що Вам треба зустрітись з Троньком, він може дещо допомогти. Бажаю Вам всього кращого!»⁸⁰.

Однак того разу на заваді стала хвороба Миколи Михайловича. 21 вересня 1965 р. старший науковий співробітник відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР О.Компан писала, звертаючись до свого співавтора по заклику на шпальтах «Українського історичного журналу» щодо створення «Історії української культури»⁸¹:

«Вельмишановний Миколо Михайловичу! Що це Ви таке устругнули? Хіба ж так можна? Приїжджаємо ми з відпочинку з Іваном Юхимовичем (Сенченком, чоловіком О.Компан – О.Ч.) і довідуємося про Вашу хворобу. Це нас дуже засмутило. Але, слава Богу, Ви видужуєте, і це для нас велика радість. Хороші люди повинні жити! Сподіваємось Вас незабаром побачити цілком відремонтованим»⁸².

Далі в листі подавалася бібліографічна інформація щодо польського «Історичного атласу»: проектом вітчизняного аналогічного видання М.Ткаченко жваво цікавився в останній період життя⁸³.

7 листопада 1965 р. Миколи Михайловича Ткаченка не стало⁸⁴.

Дослідник соціально-економічної історії України XVII–XVIII ст. та проблем історичної географії, містознавець, шевченкознавець, а також доповідний історіограф М.Ткаченко був зразковим представником тогочасної вітчизняної історичної науки: мав профільну вищу освіту, ґрунтовне знання матеріалів київських (і не лише) архівів. Він професійно зростав у

⁷⁹ М.Ткаченко, зокрема, був співавтором у цілому позитивної рецензії на працю М.Марченка «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)». Див.: *Гуржій І.* За дальший розвиток української радянської історіографії: [Рец. на кн.: М.І.Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Вид-во Київського ун-ту, 1959. – 256 с.] / *І.Гуржій, В.Сарбей, М.Ткаченко* // *Комуніст України*. – 1960. – №6. – Червень. – С.85–91.

⁸⁰ Лист М.І.Марченка до М.М.Ткаченка, 18 березня 1965 р. // ЦДАМЛІМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.1–1 зв.

⁸¹ *Компан О. С.* Створити «Історію української культури» // *Український історичний журнал*. – 1964. – №2. – С.158.

⁸² Лист О.С.Компан М.М.Ткаченку, 21 вересня 1965 р. // *ІР НБУВ*. – Ф.113. – №30. – Арк.1.

⁸³ Див.: *Ткаченко М.М.* Про тематику карт історичного атласа // *Український історичний журнал*. – 1965. – №11. – С.110–111.

⁸⁴ Див.: *Микола Михайлович Ткаченко [Некролог]* // *Там само*. – 1965. – №12. – С.145.

відповідному оточенні колеґ і конкурентів. Його становлення як академічного вченого головним чином припало на той період, коли республіканська історична наука перебувала під жорстким ідеологічним пресом компартії та її лідера, який монополізував право на істину.

Трагедія М.Ткаченка полягала в його належності до кола співробітників Науково-дослідної кафедри історії України в Києві під керівництвом акад. М.Грушевського. Уже на початок 1930-х рр. історичні установи останнього, що перебували у системі ВУАН, було ліквідовано, більшість його учнів втратили право на професію, чимало з них зазнали репресій, частина (не з власної волі) опинилася за межами України. Ті ж, хто вижив і залишився на Батьківщині, постійно зазнавали всіляких форм дискримінації, у тому числі фахової, несучи на собі відповідне тавро. Так, Д.Кравців пригадував характерну репліку, якою його приголомшив у Києві по війні М.Петровський: «Що Ви! Учень Грушевського – це ж штамп на спині!»⁸⁵.

М.Ткаченку як на той час майже «пощастило». Репресії не оминули його, але він «відбувся» лише восьмимісячним ув'язненням і вийшов на волю. Позбавлений права працювати в Академії наук УРСР, він таки викладав географію у середній школі. Із початком війни йому вдалося відновитися на посаді у системі АН УРСР. У 1942 р. захистив кандидатську дисертацію, а вже 1944 р. підготував докторську працю з історії. Однак 1947 р. його було звільнено як колишнього «грушев'янця» під формальним приводом: за «систематичне невиконання планових завдань». Утретє він повернувся до академічного життя 1952 р. Але й тоді зазнав дискримінації – фаховий висококваліфікований історик став старшим науковим співробітником Інституту літератури імені Т.Шевченка АН УРСР, зважаючи на його солідний внесок у вітчизняне шевченкознавство. Між тим, його колеґи по «цеху» – співробітники Інституту історії й насамперед керівництво установи – демонстрували стосовно Миколи Михайловича найгірші зразки корпоративної солідарності, блокуючи проходження його докторської дисертації. Його ініціативу щодо реалізації академічного проекту багатотомної історії населених пунктів республіки, заявлену на шпальтах республіканської преси ще 1949 р., так і не було сприйнято впродовж наступного десятиліття. Так само, як і неодноразові аналогічні звернення до академічного керівництва. Навіть після офіційної формалізації 1962 р. проекту багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» знання й досвід М.Ткаченка знову ж таки виявилися непотрібними.

REFERENCES

1. Bazhan, O. (2012). Kraieznavcha entsyklopediia Ukrainy (do 50-richchia ukhvalennia postanovy TsK KPU «Pro vydannia 'Istorii mist i sil Ukrain'skoi RSR»). *Kraieznavstvo*, 3, 26–31 [in Ukrainian].
2. Bezdrabko, V. (2003). Arkhivisty i «Istoriia mist i sil Ukrain'skoi RSR»: istoriia napysannia (na prykladi dosvidu Khmel'nyts'koho oblderzharkhivu). *Slavuta i Slavutchyna: mynule i suchasne*, 75–86 [in Ukrainian].

⁸⁵ Цит. за: Білокінь С.І. Київська школа акад. М.С.Грушевського // Там само. – 1996. – №5. – С.106.

3. Bilokin', S.I. (1996). Kyivs'ka shkola akad. M.S.Hrushevs'koho. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 106–131. [in Ukrainian].
4. Chernyakhivska, O.M. (2015). Do peredistorii vitchyznianoï istorychnoi urbanistyky: mistoznavstvo u bahatotomnij «Istorii mist i sil Ukrains'koi RSR» (V.Smolii, ed.). *Rehional'na istoriia Ukrainy. – The Regional History of Ukraine, (9: Do 100-richchia vid dnia narodzhennia akademika NAN Ukrainy P.T.Tron'ka)*, 277–300 [in Ukrainian].
5. Chernyakhivska, O.M. (2016). Mizh optymizmom ta skepsysom: proekt «Istorii mist i sil Ukrains'koi RSR» u lystuvanni Yaroslava Dashkevycha z Ivanom Butychem (1961–1981) (V.Smolij, ed.). *Rehional'na istoriia Ukrainy. – The Regional History of Ukraine, (10: Do 80-richchia Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy)*, 231–248 [in Ukrainian].
6. Chernyakhivska, O.M. (2016). Na posadi zastupnyka Holovnoho redaktora URE: vnesok Oleksandra Kasymenka u pidhotovku bahatotomnoi «Istorii mist i sil URSR» (O.Yu. Vysots'kyi, ed.). Dnipropetrovs'k: *Ukraina v humanitarnykh i sotsial'no-ekonomichnykh vymirakh* (Part II, pp.61–63). Dnipropetrovs'k [in Ukrainian].
7. Chernyakhivska, O.M. (2015). Shchodo vynyknennia zadumu stvorennia unikal'noi vitchyznianoï bahatotomnoi mistoznavchoï entsyklopedii «Istorii mist i sil Ukrains'koi RSR» (O.V.Skorokhvatova, ed.). *Bibliotekne kraieznavstvo u kul'turnomu prostori Ukrainy: III Kraieznavchi chytannia pamiati Petra Tron'ka.* (pp.227–235). Kyiv [in Ukrainian].
8. Onyshchenko, O.S. (Ed.) (1998). *Istoriiia Natsional'noi akademii nauk Ukrainy 1924–1928: Dokumenty i materialy.* Kyiv [in Ukrainian].
9. Rubl'ov, O. (2001). Ivan Petrovych: Do istorii spivpratsi Ivana Kryp'iakevycha z ustanovamy VUAN. (Ya.Isaievych, ed.). *Ukraina: kul'turna spadshyna, natsional'na svidomist', derzhavnist' – Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood, (8: Ivan Kryp'iakevych u rodynniï tradytsii, nautsi, suspil'stvi)*, 748–764 [in Ukrainian].
10. Shamara, S.O. (2006). Malovidoma retsenziia Mykoly Mykhailovycha Tkachenka na pershu monohrafiu Ivana Oleksandrovycha Hurzhiia. (V.A.Smolii, ed.). *Hurzhiivs'ki istorychni chytannia* (pp.76–82). Kyiv [in Ukrainian].
11. Pyrih, R.Ya., Hrytsenko, T.T., Mazur, V.M., & Rubl'ov, O. S. (Comps.) (1996). U leschatakh totalitaryzmu: Pershe dvadtsiatyrichchia Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy (1936–1956 rr.): Zbirnyk dokumentiv i materialiv: u 2 ch. (Part I: (1936–1944)). Kyiv [in Ukrainian].
12. Yurkova, O. (1999). Diial'nist' Naukovo-doslidnoi kafedry istorii Ukrainy M.S.Hrushevs'koho (1924–1930 rr.). Kyiv [in Ukrainian].
13. Yurkova, O., Fedirko, O. (2001). Prychynok do lystuvannia dvokh uchniv Mykhaila Hrushevs'koho: Lysty I.P.Kryp'iakevycha do M.M.Tkachenka (1955–1964 rr.). (Ya. Isaievych, ed.). *Ukraina: kul'turna spadshyna, natsional'na svidomist', derzhavnist' – Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood, (8: Ivan Kryp'iakevych u rodynniï tradytsii, nautsi, suspil'stvi)*, 548–554 [in Ukrainian].
14. Yurkova, O.V. (2013). Tkachenko Mykola Mykhailovych. (V.A.Smolii, ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.* (Vol.10: T–Ya, p.101). Kyiv [in Ukrainian].

OLENA CHERNYAKHIVSKA

Head of the Publishers Department,
National Kyiv-Pechersk Historical & Cultural Preserve
(Kyiv, Ukraine), lavralena@ukr.net

**HISTORIAN AND SHEVCHENKOLOGIST M.TKACHENKO:
FORGOTTEN INITIATOR OF THE PROJECT OF THE MULTI-VOLUME
“THE HISTORY OF CITIES AND VILLAGES OF THE UKRAINIAN SSR”**

The paper considers definite aspects of M.Tkachenko's biography. He was a Doctor of History sciences, expert in historical geography, historiographer and Shevchenkologist, a graduate student of the scientific Chair of History of Ukraine of the

All-Ukrainian Academy of Sciences. This work gives an idea of Tkachenko's contribution to the systematic study of the history of the Ukrainian localities. The author, based on the published sources and archival material, highlights stages of the researcher's professional growth, starting from his study at the History and Philology faculty of St Volodymyr University in Kyiv resulting in presentation of the diploma paper under Prof. V.Danylyevych's scientific supervision in 1916. Afterwards he, being a teacher, worked for the above mentioned Academy History & Geography and Archaeography Commissions, and other Institutes, where obtained the Candidate's and Doctor's of History Sciences degrees in 1942 and 1964 respectively. The realities of the Stalinism epoch adversely affected M.Tkachenko's career. He survived unfounded arrest and imprisonment as a "counterrevolutionary" in 1928 and dismissal from the Academy of Sciences as M.Hrushevs'kyi's student in 1933. The Academy Archaeography Commission headed by him was abolished in 1934. The bias of the Institute of History of Academy of Sciences of the Ukr.SSR Directors M.Petrovskyi and O.Kasymenko against him resulted in M.Tkachenko's activity for other academic institutions in the post-war time. A number of M.Tkachenko's works published since the middle of 1920-ies, testify to the wide range of his interests, in the fields of historical regional science and urban history especially. His professional scientific activity and ideas that he put forward, suggest his being at the cradle of the creation of the unique multi-volume edition on the history of the cities and villages of the Ukrainian SSR. However, despite scientific achievements, perfect knowledge of the source base and numerous appeals and proposals to the institutions responsible for the development of the concept and, later, the creation of the unique "The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR" in 26 volumes, M.Tkachenko's attempts to be directly involved in preparing the project didn't meet with success.

Keywords: *Tkachenko, historical geography, historiography, study of Taras Shevchenko's activity, "The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR".*